

Univerzita Karlova v Praze
Evangelická teologická fakulta

Písemná práce

Autor: Milan Hanyš

*Srovnání Kalvínova, Barthova a Meňova pojetí úlohy
křesťana ve společnosti.*

Ve studijním programu:

Teologie křesťanských tradic.

2005

Obsah:

1. Úvod
2. Jan Kalvín
 - 2.1 Církev a moc u Kalvína
 - 2.2 Úloha křesťana vzhledem k moci veřejné
3. Karl Barth
 - 3.1 Barthovo pojetí úlohy křesťana ve společnosti
4. Alexandr Meň
 - 4.1 Meň o úloze křesťana ve společnosti
 - 4.2 Meň o moci jako největším pokušení
5. Vlastní srovnání a zhodnocení pojetí úlohy křesťana ve společnosti u Kalvína, Bartha a Meře
6. Použitá literatura

1. Úvod

Mým úkolem je v této stručné práci provést srovnání úlohy křesťana ve společnosti u Jana Kalvína, Karla Bartha a Alexandra Meňe. Úkol je to náročný v tom, že nejstaršího Kalvína a nejmladšího teologa Meňe od sebe odděluje nejenom odlišná konfesní tradice, ale také dějinná propast více než tři set let. Ač jsem si vědom toho, že jde o téma velice široké a takřka nevyčerpatelné, jsem nucen zabývat se jím pouze z parciálních ohledů, k čemuž mně nutí zejména časové důvody a omezená znalost jejich děl. Tato parciálnost představení problému spočívá v tom, že pracuji pouze s několika více či méně reprezentativními primárními texty¹. I v nich však budu sledovat pouze určité motivy. Především to bude motiv moci a vztah církve a politiky. K posunu od srovnání pojetí úlohy křesťana ve společnosti ke srovnání pojetí úlohy církve ve společnosti dochází záměrně. Téma osamocенého křesťana stojícího ve společnosti totiž nerozvíjí žádný ze jmenovaných myslitelů, nýbrž u nich vždy tematizace úlohy křesťana ve společnosti úzce souvisí a je zahrnuta v tematizaci úlohy církve.

1. Jan Kalvín (1509-1564)

Kalvínova kniha *Instituce učení křesťanského náboženství* (*Institutio religionis Christianae*, první vydání v roce 1536) je mistrovským dílem mladého teologa a reformátora. Pro porozumění jeho řešení tématu křesťana ve společnosti je třeba mít na zřeteli dějinný kontext Kalvínova působení. Jednostrannost jeho pojetí úlohy církve ve společnosti spočívá v jeho snaze odejmout církvi účast na politickém zřízení a také v jeho snaze církev očistit od lidských nařízení, která jsou vydávána za nařízení Boží. Instituce je adresována francouzskému králi Františkovi I. a primárně byla napsána a určena k tomu, aby jej poučila a zastavila stíhání francouzských protestantů.

1.1 Církev a moc podle u Kalvína

Podle Kalvína je v člověku dvojí vláda: jedna duchovní, která vede svědomí ke zbožnosti a uctívání Boha, a druhá státní, která člověka vychovává k lidským a občanským povinnostem². Tak jsou v člověku jakoby dva světy, v nichž mohou panovati jak různí vládcové, tak i zde mohou platit různé zákony. Již zde lze v zárodku nalézt ideu oddělení náboženství a politiky, neboť zákonodárci nesmějí tvrdit, že jejich zákony jsou nutné pro spásu duše a nutné k věčnému životu³. Stát a státní moc se u Kalvína nesmí legitimizovat náboženstvím. Stát pro Kalvína není sakrální⁴. Možná že

1 Viz seznam použité literatury na konci práce.

2 Viz: CALVIN, J.: *Instituce učení křesťanského náboženství*. Komenského evangelická fakulta bohoslovecká, Praha 1951. Str. 257. Dále už jen CALVIN, číslo strany.

3 Viz: CALVIN, str. 257n.

4 Naproti tomu stát i panovník byli v době před francouzskou revolucí sakrální a čerpaly část své legitimacy od církve. (Viz: RÉMOND, R: *Náboženství a společnost v Evropě*. NLN, Praha, 2003. Str. 43).

nám tato myšlenka dnes přijde samozřejmá a proto nejsme schopni docenit její revolučnost a možná, že si ani sám Kalvín nebyl její revolučnosti vědom⁵. Tato idea se však radikálně liší od toho, jak situace vztahu mezi náboženství a společností či úžeji politickou mocí v době předrevoluční vypadala. Výše zmíněnou dichotomií dvojí vlády zároveň Kalvín osvobozuje svědomí křesťan, citují: „Svědomí nesmí být poslušno státních zákonů, svědomí má pouze jediného vládce, Krista, a je spravováno jediným zákonem, zákonem evangelia“⁶. To neznámá, že by křesťané neměli neposlouchat zákony, to jenom znamená, že státní zákony nejsou legitimizovány nábožensky, a že poslušnost zákonů není *přímým* kritériem spásy.

Tato dichotomie ovšem neznámá, že by církev neměla mít moc. Ovšemže je církevní moc, říká Kalvín, avšak taková, která je dána ke vzdělání a ne ke zkáze.⁷ Kalvín tedy říká, že řády uvnitř církve jsou potřebné, zároveň ale neopomene zdůraznit, že to nejsou příkazy, které mají platnost Božího slova a byly by nutné ke spasení, nýbrž že jsou to lidské *nálezky*⁸ a tedy nemají platnost příkazů Božích a ani nejsou podmínkou spasení. Vnitřní ustanovení církve ani nemají být strnulé, neboť mají odpovídat požadavkům doby.⁹

1.2 Povinnosti křesťana vzhledem k moci veřejné

Jak již jsme řekli Kalvín rozlišuje dvojí vládu – duchovní a světskou. Občanské a duchovní věci jsou pro něj věcmi „na výsost rozdílnými“¹⁰. Toto rozlišení však neznámá, že by se křesťana občanské záležitosti nijak netýkaly.¹¹ Občanské a duchovní věci spolu sice nesouvisí, ale nemusí být ani v rozporu, říká Kalvín. Církev tak nemá stát mimo společenské dění, jak o tom

5 To dokládá i jeho tvrzení, podle něhož má vláda dbát na to, „aby pravé náboženství, které se drží v mezích zákona Božího, nebylo zjevně a veřejnými posměšky beztrestně uráženo a znešvařováno.“ (CALVIN, str. 291) Tak se zdá, že Kalvín ideu oddělení náboženství a politiky jen hrubě načrtl, ale do důsledku ji nedomyslel. K rozlišení mezi morálkou a občanskými zákony došlo až tehdy, když byl po francouzské revoluci povolen rozvod (Viz: RÉMOND, str. 55).

6 CALVIN, str. 259.

7 Tamtéž.

8 Viz: CALVIN, str. 286. Jde o dogmata a mimobiblické učení církve, které je věřícím předkládáno jakožto závazné pro spásu. Ve své ostré kritice zaměřenou vůči tradici a právu, které zastoupilo Boží slovo mluví doslova o „tyranství lidských tradic“ (CALVIN, str. 268) „Dovolávati se však apoštolů jako původců tradic, jimiž dosud jest církev znešvařena je pouhým podvodem, poněvadž celé učení apoštolů má svůj cíl v tom, aby novými úkony nebyla svědomí zatěžována, anebo aby služba Bohu nebyla poskvrněna našimi nálezky.“ (CALVIN, str. 276).

9 Viz: CALVIN, str. 288. Jak je pro Kalvína typické i toto tvrzení doloží citátem z Bible. Zde uvádí Ezechiela (2. Král. 18,4), který odstranil měděného hada, jenž byl na rozkaz Hospodinův udělán od Mojžíše (Viz: CALVIN, str. 288-289).

10 CALVIN, 1951, str. 289

11 Viz: CALVIN, str. 290

uvažovali novokřtění.¹²

V závěru šesté kapitoly své Instituce uvádí Kalvín mnoho biblických citátů, které mu slouží za důkaz toho, že poslouchat krále (zeměpána) je vůle boží. Úřad krále, nikoli však osoba sama, je pro něj posvátný. Říká totiž, že všechny vrchnostenské úřady, ať jsou jakéhokoliv typu, máme pokládat za zřízení Boží¹³. Vrchnostenská vláda pro něj není jenom jakési nutné zlo¹⁴, ale má ve společnosti pozitivní funkci a od Boha svůj úkol. Státní moc má zjednávat evangelium duchovní a mravní vládu. Kontrolovat, jak tento úkol vrchnost plní přísluší jen lidem k tomu od Boha povoláných. Jinak je nutno poslouchat i takovou vrchnost, která vůči svým poddaným neplní své povinnosti. Jenom výjimečně mohou lidé Bohem povolání vystoupit proti vládnoucí moci ve jménu Božím. Tento druh „msty“ vůči nezodpovědné vrchnosti se však netýká samotného majestátu vlády, neboť zde je *menší moc* (ta vrchnostenská) přebíjena *větší mocí* (a to mocí Božího povolání)¹⁵. Pro obyčejné lidi, tj. pro ty, kteří nemají úkol mstit se, to však znamená dodržovat příkazy pokory a služby i vůči zjevně zle a neodpovědně jednajícím moci¹⁶. U Kalvína tak lze najít ještě vzdáleně nalézt ideál „křesťanského státu“, či „křesťanské obce“. V tomto státě se sice má dbát na to, aby zákony byly chápány jako pouhé lidské „nálezy“, ale zároveň by tyto zákony měly mít pro náboženství ochrannou funkci, neboť veřejné správě náleží zajišťovat také to: „aby právě náboženství, které se drží v mezích zákona Božího, nebylo zjevně a veřejnými posměšky beztretně uráženo a znešvařováno.“¹⁷

2. Karl Barth (1886 – 1968)

Karl Barth se ve svém mladším teologickém díle vymezuje vůči nekritickému vidění člověka jak je bylo lze nalézt v liberální teologii a sekulárním humanismu jeho doby. Barth právě v reakci na tyto směry a na zkušenost nacionálním socialismem vidí člověka jako skrz naskrz hříšného, neschopného dobra bez Boha. Tento jeho náhled tak byl do značné míry potvrzován dobu v níž žil. Tuto svoji zkušenosti „pádu člověka“ teologicky formuluje a od ní odvíjí pohled na církev a úlohu církve, potažmo úlohu křesťana ve společnosti.

2.1 Barthovo pojetí úlohy křesťana ve společnosti

12 Vymezení vůči novokřtěncům se line celou institucí. Velice mu záleželo na tom, aby se od tohoto proudu odlišil (jenom namátkou viz: CALVIN, str. 289). Důvody jsou především historické. František I. totiž ospravedlňoval své stíhání francouzských protestantů tím, že nejde o stoupence reformace, nýbrž o novokřtěnce anarchistických sklonů (Viz. zasvěcený úvod překladatele *Instituce* F.M. Dobiáše in: CALVIN, str. XIII).

13 Jako hlavní argument mu slouží Žalm 82, Deuteronomium 1,16, zejména však Ř 13,1-7.

14 To byl názor novokřtěnců, vůči kterým se vymezuje. Viz: Poznámka, č.: 13.

15 Viz: CALVIN, str. 314.

16 Viz: CALVIN, str. 316; Taktéž str. 309.

17 CALVIN, str. 291.

Ve sborníku Barthových kratších statí se nenachází výslovná tematizace křesťana ve společnosti. Barth se zde však zabývá rolí církve ve vztahu k moci a společnosti. Ta spočívá podle Bartha v tom, že člověk nenaslouchá svým zájmům, ale Bohu¹⁸. Tam, kde se děje naslouchání Bohu, je církev. Církev tak není církví svoji žádnou společenskou aktivitou, ale tím, že naslouchá Bohu. Tam, kde mluví Písmo, v němž jediném se zjevuje Bůh, a kde člověk slyší a naslouchá, tam je církev. Věrnost Bohu tak pro Bartha znamená věrnost Bibli, což pro něj znamená žít život pokory a služby. Toto „žít život pokory a služby“ znamená pro Bartha radikální odmítání vlády. Nikoli odmítání vlády jako takové, ale zapovězení vládnutí církvi. Církev spočívá ve službě, nikoli ve vládě. Církev nemá vládnout ani svědomí, ani nesmí říci k žádné podobě vlády bezpodmínečně své ano¹⁹. Lidská vláda je vždy hříšná a zvrácená – je to nutné zlo, a proto se jí církev nemá ujímat²⁰. Barth také varuje předtím, aby výraz služba nezakrýval jistou formu vlády a svévole²¹.

S rolí církve ve společnosti pak souvisí i její vztah k Božím slovu. Boží slovo z našich úst může být bráno lidmi mimo církev vážně teprve tehdy, až bude bráno vážně námi samými a přijmeme to, že jeho poselství a ostří je namířeno i proti nám. Církev není správkyň Božího zjevení a Slova, církev stojí pod Božím zjevením a Slovem²².

Z úvah o církvi ve společnosti tak plyne i určité pojetí úlohy křesťana ve společnosti. Tak za prvé má život křesťana spočívat ve službě a nikoli ve vládě, ačkoli každý člověk má na vládě určitý podíl. Diferencujícím znakem křesťana ve společnosti, onou solí z evangelia, je nebo má být *služba*. Za druhé se křesťan nesmí považovat za něco více, než ostatní lidé, nesmí se považovat za hlasatele Božího slova, nesmí mířit Božím slovem na životy ostatních lidí, aniž by přitom neměřil svůj život Božím slovem, aniž by se přitom chápal jako jeho příjemce a nikoli hlasatel. Křesťan nemůže být jako křesťan brán vážně, aniž by nebral vážně Boží slovo. Třetím důležitým znakem je to, že křesťan není křesťanem tím co koná ve společnosti, tedy na základě svých aktivit, ale tím že je poslušen Bohu²³. Jediným konkrétním (ale i tak velmi obecným) imperativem, který Barth uvádí je tedy imperativ pokory a služby a odmítání vlády. Církev jako společenství křesťanů se nemá politicky angažovat. Její úkol je ve službě nikoliv ve vládě.

¹⁸ Viz: BARTH, K.: *Boží božství a Boží lidství*. CDK, Brno 2005. Str. 82n. Dále uvádím již jen odkaz na tento výběr textů v podobě: BARTH, str. č..

¹⁹ Zároveň je třeba upozornit na Barthovo vymezení pojmu vláda: „Stát je vláda, kultura je vláda i nejlepší a nejčistší rozvíjení lidské podstaty je vláda. Nikdo z nás není bez podílu na lidské vládě, není nikoho, kdo by o ni nějak neusiloval.“ (BARTH, str. 86) Zde je vidět Barthova reakce na tehdejší liberální protestantskou teologii a zkušenost s nacismem – vše lidské je hříšné.

²⁰ Celý tento výklad, viz: BARTH, str. 86.

²¹ Jako příklad uvádí postavu inkvizitora z Dostojevského Bratrů Karamazovů.

²² Viz: BARTH, str. 83-86, zejména str. 85.

²³ To však pro Bartha neznamená, že by tyto aktivity nebyly důležité.

3. Alexandr Meň (1935 – 1990)

Alexandr Meň byl velice vzdělaný, aktivní pravoslavný kněz v Sovětském svazu. Narodil se v židovské rodině a od mládí se vzdělával v přírodních vědách. Již v raném mládí také objevil ruskou filozofii před revolucí 1917, která mu zprostředkovávala bohatý myšlenkový svět nestrnulého pravoslaví a též teologii. Navzdory své vzdělanosti působil jako venkovský kněz. Jeho charisma, citlivost a vzdělanost však přitahovala lidi ze všech společenských vrstev. Působil v prostředí, které křesťanství nepřálo. Možná proto je u něj téma křesťana v dnešní společnosti tématem velice širokým a důležitým.

3.1 Meň o úloze křesťana ve společnosti

Alexandr Meň na otázku: *Jaký má být vztah křesťanství k dnešku* odpovídá:

„Křesťan v dnešním světě – v těch slovech je vyjádřen celý program. Musíme být lidmi dneška v pozitivním slova smyslu a netrpět nostalgií po minulosti, přitom, ale duchem, názory a životem zůstat opravdovými křesťany.“²⁴

Víru není podle Meňe třeba vystavovat na odiv. Je to záležitost lidského nitra.²⁵ Podle Meňe se však život s Bohem netýká toliko jen segregované církve, ale celých společností a civilizací. Celé civilizace mohou být souzeny za své modloslužebnictví. Z toho plyne i odpovědnost každého člena společnosti za její celkové směřování. Nejen to, neboť Meň velmi dobře ví, že neexistují ani izolované společnosti a kultury, neboť i ty jsou navzájem propojené.²⁶ Lidstvo je jedním společným organismem, kde trpí-li jeden orgán, odráží se to na celém organismu.²⁷ Součástí Meňovi antropologie je myšlenka, že Bůh člověka a lidství ustanovil tak, že všichni jsme odpovědní jeden za druhého.²⁸ Skrze lidskou propojenost a solidaritu se může přenášet jak zlo, tak dobro. Společenské katastrofy a problémy jsou důsledkem hříchu lidské neodpovědnosti.²⁹ Člověk má totiž od Boha svobodu volby, dostává od Boha obtížný dar svobody, který často nepřijímá a odmítá. Každý z nás však musí volit, rozhodovat se, a to znamená odpovědnost.³⁰ Snaha utéci od odpovědnosti a svobody je počátkem lidské katastrofy. Křesťan je dítětem své doby a také se podílí na odpovědnosti za celou společnost, zároveň si však má zachovat svoji víru a tu svým životem dosvědčovat. Dosvědčovat víru v Krista může různě: „v modlitbě, práci, tvorbě, účinné službě a mravní kázni“³¹. Křesťan také uznává občanské požadavky, ale jen potud, pokud se nepřičí

²⁴ MEŇ, A.: *Rozbít led. Křesťan ve společnosti*. Triáda, Praha 2004. Str. 196. Dále již jen autor a číslo strany.

²⁵ Viz: MEŇ, str. 208.

²⁶ Viz: MEŇ, str. 217.

²⁷ Viz: MEŇ, str. 212.

²⁸ Viz: MEŇ, str. 213. Tuto myšlenku přejímá Meň od Dostojevského (srv.: Zločin a trest).

²⁹ Viz: MEŇ, str. 215.

³⁰ Viz: MEŇ, str. 213-214.

³¹ MEŇ, str. 25.

požadavkům víry.³²

Církev jako společenství křesťanů má určeny tři úkoly: *kázání, svědectví, přítomnost*. Kázání znamená najít společný jazyk se současnými lidmi. Svědectví znamená najít své místo v životě, což znamená zaujmout stanovisko ke všem životním problémům. Přítomnost znamená stále prohlubovat zkušenost svátostného života, aby naše svědectví nebylo ideologií, ale svědectvím o Boží přítomnosti v nás.³³

3.2 Meň o moci jako největším pokušení

Podobně jako Barth Meň hovoří o pokušení moci. Touha po moci je pro něj největším pokušením a nejtěžším hříchem člověka. Touha po moci však neznamená u Bartha téměř vše, ale pouze takové jednání, které chce prosazovat svoji svobodu a vůli bez Boha.³⁴ Čtyři příběhy (Ovoce ze stromu poznání, Kain a Ábel, Synové božští a dcery lidské, stavba babylónské věže) z prvních kapitol knihy Genesis jsou podle Meňe příběhy o pokušení moci, pokušení být sám sobě Bohem, či žít život bez Boha. To vede ke katastrofě, která není ani tak Božím trestem jako přirozeným následkem lidské zvrácenosti.

Zároveň - podobně jako Kalvín - hovoří Meň i tom, že vnitřní řád církve je důležitý.³⁵ Církev však nemá mít moc pozemskou, světskou³⁶, církev má moc jiného druhu, moc duchovní. Církev má moc infiltrovat společnost a kulturou evangeliem. Tato moc je církvi dána jenom potud, pokud se bude projevovat *službou*³⁷. Přítomnost církve ve světě musí být totiž přítomností Ježíše ve světě.³⁸

4. Vlastní srovnání pojetí úlohy křesťana ve společnosti u Kalvína, Bartha a Meňe

Nuže přikročme k vlastnímu srovnání a zhodnocení tří již představených pojetí. Kalvín křesťanovi nedává ve společnosti žádný zvláštní úkol. Křesťan má v jeho pojetí poslouchat vrchnost, žít pokorný, zbožný a mravně čistý život v souladu s Božími příkazy, které stojí výše, než příkazy lidské. O zvláštním poslání křesťana asi ani nešlo v době, kdy formálně existovaly křesťanské společnosti a státy, dobře hovořit. Jeho politický konformismus navazuje na konformismus Pavlův (Ř 13,1-7), neboť jejich společenský a politický kontext je navzdory časové vzdálenosti nápadně podobný. Koncepce dvojvládní – politické moci a svědomí – zavádí křesťana v politické a společenské rovině do pozice pasivního příjemce politické vůle.

³² Viz: MEŇ, str. 25.

³³ Viz: MEŇ str. 41.

³⁴ Viz: MEŇ, str. 211.

³⁵ Viz: MEŇ, str. 61.

³⁶ Meň je zastáncem úplné odluky církve od státu (Viz: MEŇ, str. 26).

³⁷ Viz: MEŇ, str. 47.

³⁸ Viz: MEŇ, str. 35.

Karl Barth uvažuje téma křesťana ve společnosti více do hloubky. Křesťan musí podle něj především brát vážně Boží slovo, nesmí se účastnit zbožšťování člověka, má za úkol sloužit. Není křesťanem na základě svých aktivit, ale na základě živé víry v Krista, na základě naslouchání Bohu. Jeho svědectví bude pravdivé jenom potud, pokud také on sám bude stát „pod Božím slovem“. Slova proroků a slova Kristova jsou v první řadě namířena proti jemu samotnému. Bude-li křesťan takto brát vážně Boží slovo, může se stát, že lidé budou také brát vážně jeho křesťanství, resp. svědectví o jeho víře. I u něj je patrný jistý konformismus snad vycházející z Lutherovi koncepcí dvou říší. Po zkušenosti nacistických a komunistických koncentračních táborů se zdá, že takový program již neodpovídá potřebám a požadavkům doby³⁹. To, že vychází z rozvíjení jistých biblických motivů (především z Pavlových listů) neznamená, že ho je možné absolutizovat. To ostatně dokládá mé představení pravoslavného teologa Alexandra Meňe, u něhož je téma křesťana ve společnosti zpracováno nejhloběji, ba dokonce se dá říci, že je to přímo program velké části jeho teologického myšlení⁴⁰. Křesťan má především „rozbít led“ mezi současností a evangeliem. To v důsledku znamená více než jen Barthovo promyšlení Božího slova, které je určeno a namířeno v první řadě proti nám. Přítomnost církve ve světě a společnosti má být podobná přítomnosti Ježíše ve společnosti. Církev nemá světsky vládnout, má sloužit. Církev má kázat řečí současnosti nadčasové slovo Boží. Církev není vyjmuta z odpovědnosti za tento svět, církev se může a má stavět proti zlu svojí duchovní mocí, tj. službou, pokorným životem, svědectvím. Církev má hledat odpovědi na současné otázky, které lidi a společnost trápí, církev má žít hlubokým svátostným životem, aby její svědectví nebylo ideologií, ale právě přítomností Krista ve světě. Jinými slovy křesťan a církev má být plně přítomná a je za stav společnosti nutně odpovědná. Právě pro rozšíření odpovědnosti křesťana nejen za své svědomí, jak tomu je u Kalvína a Bartha, ale za celé lidstvo a svěšené tvorstvo, se mi zdá být Meň inspirujícím teologem pro křesťana a církev 21. století.

Nelze však téma uzavřít, aniž bychom nechali některé otázky otevřené pro další uvažování. Jako problém zde vytanulo promyslet, zda Meňovo teologické načrtnutí konceptu odpovědnosti člověka za všechny lidi a mimolidské tvorstvo odpovídá Písmu. Dále zpracování a zvážení dějinného kontextu Pavlových tezí týkajících se úlohy křesťana a církve ve společnosti. V neposlední řadě je třeba zvážit jiné možné biblické motivy úlohy věřícího člověka a církve (lidu Božího, Izraele) a jejich odpovědnosti a za společenské, politické a v současnosti i ekologické jevy.

³⁹ Cenné je srovnání s jiným teologem tehdejší doby a tedy podobné společenské situace Dietrichem Bonhoefferem. Ten do jisté míry odmítl uzavírat své křesťanství do apolitické a o společenskou situaci se příliš nezajímající říši svědomí. Na vyznavačské církvi v nacistickém Německu odmítal právě její tendence k uzavírání se vůči palčivým problémům a k jakémusi pěstování uzavřené zbožnosti.

⁴⁰ O tom napovídá již samotný název českého výboru z jeho děl: *Rozbít led. Křesťan ve společnosti* (Viz seznam literatury na konci práce).

5. Literatura

Primární:

BARTH, K.: *Boží božství a Boží lidství*. CDK, Brno 2005.

CALVIN, J.: *Instituce učení křesťanského náboženství*. Komenského evangelická fakulta bohoslovecká, Praha 1951.

MEŇ, A.: *Rozbít led. Křesťan ve společnosti*. Triáda, Praha 2004.

Sekundární:

RÉMOND, R.: *Náboženství a společnost v Evropě*. NLN, Praha 2003.